

İran Azerbaycan'ında Türkçe Kitapların Yakılması Hadisesi

Zühre Nur CELEP*

Makale Bilgisi

Makalenin Türü: Araştırma Makalesi
Makalenin Geliş Tarihi: 08.06.2026
Makalenin Kabul Tarihi: 16.09.2026
DOI: 10.54970/turkuaz.1947365

ÖZET

Kadim komşumuz olan İran, 1925 yılına kadar çeşitli Türk hanedanlıkları tarafından yönetilmiş olup bünyesinde kayda değer derecede Türk nüfusu barındıran bölgenin önde gelen ülkelerinden birisidir. 1925 yılı itibarıyla Rıza Şah Pehlevi'nin iktidara ulaşması, İran'ın siyasi, kültürel ve ekonomik yapısında önemli gelişmeleri ve değişimleri beraberinde getirmiştir. Bu dönem itibarıyla ulus-devlet inşa etmek amacıyla Farslar dışındaki tüm etnik topluluklar, Fars kimliği çatısı altında birleştirilmeye çalışılmıştır. Bu durum başta Türkler olmak üzere Fars etnik kimliği dışındaki tüm etnik gruplarda yeni rejime karşı tepkileri doğurmuştur. Bu tepkiler arasında belki de en önemlisi Pişeveri'nin İran'ın Azerbaycan bölgesinde özerk yönetim kurması ve Türkçeyi resmi dil ilan etmesi olmuştur. Ancak bu özerk yönetim uzun ömürlü olmamış ve tesisinden bir yıl sonra merkezi yönetim tarafından son verilmiştir. Pişeveri liderliğindeki Azerbaycan Milli Hükümetine son verilmesinin ardından Merkezi Hükümet tarafından söz konusu döneme tepki olarak Azerbaycan eyaletine bağlı çeşitli şehirlerde tören eşliğinde Türkçe kitaplar yakılmıştır. Bu olay önde gelen Azerbaycanlı şairler ve yazarlar arasında tepkiye neden olmuş ve söz konusu hadiseyi yazılarında ve şiirlerinde dile getirmişlerdir. Bu bağlamda, Samed Vurgun tarafından kaleme alınan "Yandırılan Kitaplar", Süleyman Rüstem tarafından kaleme alınan "Zindan görürem", Ali Tude tarafından kaleme alınan "Kitab tongalı" adlı şiirlere konu olmuş ve tepkiyle karşılanmıştır. Yine önemli Azerbaycanlı Türkologlardan Cevad Heyet de kitapların yandırılması hadisesine, kaleme aldığı "Türk dili ve Lehçelerin Tarihi" adlı çalışmasında yer vermiştir. Son olarak önemli edebiyatçılardan ve 21 Azer Hareketinde faaliyet gösteren isimlerinden biri olan Bales Azeroğlu, bu olaya Azerbaycan Moallimi gazetesinin "Cenubdan Gelen Sesler" başlıklı yazısında yer vermiştir. İran'daki Türk varlığına karşı merkezi hükümetin gerçekleştirdiği bu hadise Azerbaycan Türklerinin tarihsel hafızasında önemli bir yer edinmiştir.

Anahtar Kelimeler: İran, Azerbaycan, Kitapların Yakılması

The Incident of Burning Turkish Books in Iranian Azerbaijan

ABSTRACT

Iran, our ancient neighbor, was ruled by various Turkic dynasties until 1925 and is one of the leading countries in the region with a significant Turkic population. The rise to power of Reza Shah Pahlavi in 1925 brought about significant developments and changes in Iran's political, cultural, and economic structure. During this period, in an effort to build a nation-state, all ethnic groups other than Persians were united under the umbrella of Persian identity. This situation provoked reactions against the new regime among all

* Dr., Bağımsız araştırmacı, Türkiye. E-posta: znurpeh@hotmail.com, Orcid Id: 0000-0003-4917-6034

ethnic groups outside of the Persian identity, especially the Turks. Perhaps the most important of these reactions was Pishevari's establishment of an autonomous administration in Iran's Azerbaijan region and his declaration of Turkish as the official language. However, this autonomous administration did not last long and was ended by the central government a year after its establishment. Following the dissolution of the Azerbaijani National Government led by Pishevari, the central government, in retaliation for that period, ceremonially burned Turkish books in various cities of the Azerbaijani province. This event provoked a reaction among leading Azerbaijani poets and writers, who expressed their views on the incident in their writings and poems. In this context, the poems "Burning Books" by Samed Vurgun, "I See a Dungeon" by Süleyman Rüstem, and "Book Tongs" by Ali Tude were the subject of numerous articles and were met with strong reactions. Another important Azerbaijani Turkologist, Javad Heyet, also addressed the incident of the burning of books in his work titled "History of the Turkish Language and Dialects". Finally, Bales Azeroğlu, a prominent literary figure and active member of the 21 Azerbaijani Movement, addressed this event in his article titled "Voices from the South" in the Azerbaijani newspaper Moallimi. This incident, perpetrated by the central government against the Turkish presence in Iran, holds a significant place in the historical memory of the Azerbaijani Turks.

Keywords: Iran, Azerbaijan, Burning of Books

1. GİRİŞ

Rıza Şah'ın (1925-1941) iktidara geldiği döneme kadar İran Azerbaycan'ında çok sayıda Türkçe neşriyat yayımlanmaktaydı. Rıza Şah dönemiyle birlikte İran'da yeni bir dönemin kapıları açıldı ve merkezileştirme politikaları kapsamında Fars milliyetçiliği¹ eksenli politikalar uygulamaya konuldu. Bu bağlamda Farsça dışındaki tüm diller yasaklanarak Fars dili haricindeki dillerin kitap ve neşriyat çıkarmada, eğitimde ve basın-yayın hayatında ve hatta günlük konuşmada kullanımı yasaklandı. Bunların yanı sıra Türk kimliği ve Türkçe Fars milliyetçilerinin eleştirilerinin öznesi oldu. Bu kapsamda Fars kimliği ve Farsça yüceltilirken Türk kimliği ve Türkçe aşağılandı (Celep, 2021, Azer, 1942: 5-15). Özellikle Ahmed Kesrevi ve onun izinden giden kesimler tarafından kaleme alınan tarih kitaplarında ve ders materyallerinde Türkler medeniyetsiz ve yağmacı olarak gösterilirken Farslar medeni insanlar olarak tasvir edildi. (Kesrevi, 2007: 9-23) Örneğin İran'ın önde gelen âlimlerinden Ahmed Kesrevi, Azerbaycan Türkleri için "Azeri" tabirini kullanarak onların Farsların bir kolu olduğunu ve Selçuklular tarafından zorla Türkleştirildiklerini (Kesrevi, 2007: 9-23) iddia etmiştir. Bu söylem Fars milliyetçiliğine sahip kesim tarafından benimsenmiş ve bu söylemi sıkça referans gösterilmiştir. Yine okullarda ve eğitim kurumlarında çocukların kendi aralarında Türkçe konuşmasına dahi izin verilmemiş ve Türkçe konuşan öğrenciler cezalandırılmıştır. Eğitim kurumlarında Farslar dışındaki tüm etnik kimliklerin kökeni Farslarla ilişkilendirilerek öz kimlikleri yok sayılmıştır. (İrdemusi, 115-116) Ekonomik anlamda da Azerbaycan bölgesi, öteden beri sahip olduğu üstün konumunu ve ticari önemini bu dönem itibarıyla kaybetmeye başlamıştır. Bu kapsamda Azerbaycan eyaleti söz konusu dönemde gözden düşürülerek yer altı kaynakları Tahran ve çevre illerin yapılandırılması için harcanmıştır. Bütün bunlarla Tahran'a göç devşirilmesi ve böylece Farslarla aynı bölgede bulunmak suretiyle asimile edilmeleri amaçlanmıştır. (Azer, 1942: 5-15)

Nihai olarak bu politikalar Azerbaycan Türklerinin merkezi yönetime karşı tepki geliştirmesine neden olmuştur. Bu bağlamda Rıza Şah'ın 1941 yılında tahttan indirilmesiyle aradıkları fırsatı bulan Azerbaycan Türkleri, Pişeveri önderliğinde Azerbaycan Milli Hükümeti'ni kurmuştur.

¹ İranlılar çağdaş dönemde Pan-Türkizme karşı oldukça duyarlı davranmaya başlamış ve en basit hareketler bile Pan-Türkizmle açıklanmıştır (Celep, 2023: 417).

2. AZERBAIJAN MİLLİ HÜKÜMETİ (1945-1946)

II. Dünya Savaşı'nın (1939-1945) başlaması sırasında Rıza Şah'ın Almanya ile yakınlaşması, yerini oğlu Muhammed Rıza Şah'a bırakarak tahttan çekilmek zorunda kalmasıyla sonuçlanmıştır. Bu durum önemli siyasi ve askeri gelişmeleri de beraberinde getirmiş ve Sovyetler, İran'ın kuzeyini, İngilizler ise güneyini işgal etmiştir. İran'ın kuzeyinin Sovyetler tarafından işgal edilmesi, Seyyid Cafer Pişeveri öncülüğünde Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kurulmasıyla sonuçlanacak bir netice doğurmuştur (Ahmedi&Yusufi, 2012: 2).

Seyyid Cafer Pişeveri, 1892 yılında Hoy'da dünyaya gelmiş ve yedi yaşında Sovyet Azerbaycan'ına giderek burada eğitim görmüştür. Bu süreç içerisinde dönemin siyasi olaylarından etkilenmiştir. 32 yaşındayken İran'a geri dönen Pişeveri, Rıza Şah döneminde siyasi sebeplerden dolayı hapiste kalmıştır (Ören, 1980: 94). 1941 yılında Rıza Şah tahttan indirilince Pişeveri'nin tutukluluk hali de sona ermiş ve Tebriz'e yerleşerek Ajir gazetesini çıkarmaya başlamıştır. (Pişeveri, 5-6). İlerleyen süreçte Pişeveri, Ajir gazetesini arkadaşlarına geçici olarak devrederek siyasi faaliyetlerde öne çıkmaya başlamış ve Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kurulması yolunda ilk adımı atmıştır (12 Şehrivar Tarihçe-yi Nehzet-i Demokratik Azerbaycan, 1946: 9).

İran resmi tarih anlatısında Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kurulma sebepleri dışsal faktörlerle ilişkilendirilmektedir. Buna göre bu hükümetin kurulmasındaki temel etken Sovyetler olarak sunulmaktadır (Ardakani, 2010: 83-85). Bu bağlamda Pişeveri'nin kurduğu Azerbaycan Milli Hükümeti; Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti lideri Bakırov'un İran Azerbaycan'ını bu ülkeye katma isteği ve yine Stalin'in İran'ın kuzey bölgesinde petrol imtiyazı elde etmek için bu ülke üzerinde baskı kurma politikasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır/çıkarılmıştır. Bu yargı söz konusu yapının ortaya çıkışındaki tüm etkenleri bünyesinde barındırmamakla beraber Cemil Hasanlı'nın Sovyet arşivlerine dayanarak kaleme aldığı çalışmalarında da görüldüğü üzere Sovyetlerin Azerbaycan Milli Hükümeti'nin şekillenmesi ve yürüttüğü faaliyetler üzerindeki etkisi açıktır (Hasanlı, 2004: 1-2). Öte yandan Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kurulmasına yönelik yerel milliyetçi söylemde ise daha çok dâhili faktörler öne çıkarılmaktadır. Bu faktörler arasında; bölgede özellikle Rıza Şah döneminde yaygınlaşan yolsuzluk, fakirlik, baskı ve zulüm, Azerbaycan bölgesine karşı bilinçli kayıtsızlık ve Azerbaycan Türklerinin hakaret ve aşağılamalara maruz kalmaları gibi gerekçelere vurgu yapılmaktadır (Ardakani, 2010: 83-85).

Yukarıda zikredilen iç ve dış faktörlerin bir araya geldiği bu konjonktürel durum içerisinde 3 Eylül 1945 tarihinde Seyyid Cafer Pişeveri ve Hacı Mirza Ali Şebüsteri, Azerbaycan bölgesindeki hedeflerine yönelik on iki maddelik bir bildirge yayınladılar. Bu bildirgenin içeriğinde; Azerbaycan'a özerklik, toprak reformu ve tarım endüstrilerinin desteklenmesi, fabrikalar inşa edilmesi ve iş olanakları sağlanması, İran'ın toprak bütünlüğüne ve ulusal egemenliğine saygı gösterilmesi gibi istek ve talepler yer almaktaydı (Amiri, 2020: 8). Bu bildirgenin yayımlanmasının ardından Azerbaycan Milli Hükümeti, belirttikleri hedefler doğrultusunda hareket etmeye başlamış ve böylece taraftar sayısını da artırmıştır (Ahmedi, Yusufi, 2013: 2). 13 Eylül 1945 tarihinde partinin genel kurulu toplanmış ve bu toplantıda Pişeveri başkan, Şebüsteri ise onun yardımcısı olarak atanmıştır (Khandagh, 2009: 109, Balayev, 313). 12 Aralık 1945 tarihinde ise Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kurulduğu ilan edilmiştir (Amiri, 2020:9).

Pişeveri ve arkadaşlarının kurdukları özerk yönetim, Şah, ulusal liberal burjuvazi ve muhafazakâr İranlı ve Batılı tarihçiler tarafından ayrılıkçı olmakla suçlanmıştır. Ancak dönemin kaynaklarına bakıldığında Azerbaycan Milli Hükümeti'nin birkaç münferit örnek dışında genel itibarıyla İran'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygılı olduğu görülmektedir. Pişeveri Tebriz havaalanında İran'ın özgürlüğü için sonuna kadar savaşacaklarını belirten açıklamalarda bulunmuştur. Bu

bağlamda İran'a özgürlük, Azerbaycan'a özerklik sloganı Azerbaycan Milli Hükümeti'nin benimsediği önemli sloganlar arasındaydı. Tüm bunlara karşın Azerbaycan Milli Hükümeti'nin İran'dan tamamen ayrılmaya eğilimli olduğu ya da en azından bu seçeneğin masada olduğunu gösteren emareler de vardı. Örneğin Pişeveri, Azerbaycan Gazetesi'nde, Tahran'daki politikacıların irticai bir yol seçmeleri halinde Azerbaycan'ın kendi yolunda tek başına ilerleyeceğini yazmıştı (Amiri, 2020:12-13).

Merkezi Hükümet ile Azerbaycan Milli Hükümeti arasında cereyan eden siyasi mücadeleler bir yana Azerbaycan Demokrat Fırkası idaresindeki Azerbaycan Milli Hükümeti, Pişeveri ve arkadaşlarının öncülüğünde çok kısa bir zaman diliminde oldukça önemli ve reform niteliğinde uygulamalara imza atmıştır. Pişeveri'nin bir yıllık süre zarfında gerçekleştirdiği uygulamaları, Rıza Şah'ın 20 yıllık süre zarfında gerçekleştirememiş olması, Azerbaycan Milli Hükümeti'ne muhalif olanların dahi kabul etmek durumunda kaldığı bir gerçeklik olarak öne çıkmıştır. Bu bağlamda söz konusu dönemde kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmesi (Behzadi, 2005: 9-10), Azerbaycan bölgesindeki köylerde, köylülerin ve toplumun farklı kesimlerinin desteğini kazanmak amacıyla toprak reformunun gerçekleştirilmesi ve bu kapsamda köylülere toprak verilmesi (Ahmedi, Yusufi, 2013: 3) gibi uygulamaların yürürlüğe konulması daha önce görülmedik gelişmelerdi. Öte yandan Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kurulmasından sonra Azerbaycan bölgesi ile Merkez (Tahran) arasındaki ilişkilerin neredeyse tamamen kesilmesi, Azerbaycanlı tüccarların ülkenin diğer bölgeleriyle ticaret yapmalarında ciddi sorunlar yaşamalarına yol açtı. Bu nedenle de Azerbaycan Milli Hükümeti, bütçe açığını kapatmak ve halkın elindeki nakit miktarını artırmak için 1945 yılının sonunda Bakü'de basılan banknotları kullanıma soktu. Yine ekonomiyi düzeltmek ve istihdam sağlamak amacıyla tekstil fabrikası tesis edildi. Tüm bu gelişmelerin yanı sıra kültürel alanlar özellikle de Türk dili Azerbaycan Milli Hükümeti'nin gündemine aldığı önemli konular arasında yer almaktaydı. Bu bağlamda Azerbaycan Demokrat Fırkası, 11 Aralık'ta Türkçeyi resmi dil olarak ilan etmek için çalışmalarına başladı ve 2 Ocak 1946'da Azerbaycan Türkçesi resmi dil ilan edilerek bundan sonra tüm devlet dairelerinde, eğitim kurumlarında ve ticari merkezlerde yalnızca Azerbaycan Türkçesinin kullanılacağı duyuruldu. Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kararına göre tüm mahkemelerin ve devlet dairelerinin resmi ve gayri resmi faaliyetlerini yalnızca Türkçe olarak yürütmesi gerekiyordu (Ahmedi, Yusufi, 2013: 3-8). Bununla birlikte Azerbaycan'da yaşayan Ermeni, Asur ve Kürtlere de ilkökul üçüncü sınıfa kadar kendi anadillerinde eğitim alabilme hakkı tanındı (Behzadi, 2005: 10). Yine Azerbaycan Milli Hükümeti'nin önemli girişimlerinden birisi de bu dönemde Tebriz Üniversitesi'nin kurulması olmuştur (Ahmedi, Yusufi, 2013: 3-8).

İktidarda bulunduğu süreç içerisinde Azerbaycan'da kayda değer gelişmelere imza atan Azerbaycan Milli Hükümeti'nin ömrü uzun süreli olmadı. Azerbaycan Milli Hükümeti'nin yıkılışı da tıpkı kuruluşunda olduğu gibi sahip olunan yaklaşım tarzı çerçevesinde içsel ve dışsal faktörlere bağlanarak açıklanmaktadır. Turec Atabaki, Azerbaycan Milli Hükümeti'nin yıkılışını başta Amerika olmak üzere büyük güçlerin baskısına bağlamaktadır. Buna göre dönemin ABD başkanı Truman'ın, Sovyetler Birliği'ne İran'a yönelik politikalarını değiştirmesi ve bu bağlamda özerk yönetimlerin sona erdirilmesi yönündeki baskısı ve ultimatomu ve yine Sovyetler Birliği'nin İran'ı terk etmemesi halinde kendi askerlerini İran'a yollayacağı yönündeki uyarısı etkili olmuştur (Atabaki, 1993: 184). Bu gelişmenin yanı sıra Sovyetler Birliği'nin İran'daki Kavam Hükümeti ile anlaşmaya vararak Azerbaycan Milli Hükümeti'ne sağladığı yardımlara son vermesi de diğer önemli bir dışsal faktör olarak öne çıkarılmaktadır. Bütün bunlarla birlikte Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kendi içinde yaşadığı problemler ve yapısal sorunların da iktidarının son bulmasındaki içsel sebepler olarak değerlendirilmektedir (Ardakani, 2010: 101).

Neticede söz konusu iç ve dış etkenlerin bir araya gelmesiyle 1946 yılının kasım ayında Azerbaycan Milli Hükümeti'nin son bulmasının ardından bu hükümetin önde gelenlerinden birçoğu ya tutuklandılar ya da idam edildiler. Bazıları da Sovyetler Birliği'ne kaçtı (Raze, Penah, 2012: 101). Pişeveri ise 1947 yılında Sovyet Azerbaycan'ında geçirdiği şüpheli bir trafik kazası sonucu hayatını kaybetti (Hasanlı, 2004: 219).

3. İRAN AZERBAYCAN'INDA TÜRKÇE KİTAPLARIN YAKILMASI

1946 yılının kasım ayında Merkezi Hükümet tarafından Azerbaycan bölgesine gönderilen ordu, Azerbaycan Milli Hükümeti'nin varlığına sona vermesinin ardından Tebriz'de ve Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde Türkçe kaleme alınan kitapları ve ders kitaplarını yakmaya başlamış ve İran'da yaşayan pek çok Türk, bu olayı kültürel soykırım olarak nitelendirmiştir. (Velizade, İbrahimpur, Ahmedrash, 2019: 53-54, Hasanlı, 2020: 194). Bu olay önde gelen Azerbaycanlı şairler ve yazarlar arasında da tepkilere neden olmuş ve söz konusu hadiseyi yazılarında ve şiirlerinde dile getirmişlerdir. Bu bağlamda söz konusu olay, Samed Vurgun tarafından kaleme "Yandırılan Kitaplar", Süleyman Rüstem tarafından kaleme alınan "Zindan görürem", Ali Tude tarafından kaleme alınan "Kitab tongalı" adlı şiirlere konu olmuş ve tepkiyle karşılanmıştır. Yine önemli Azerbaycanlı Türkologlardan Cevad Heyet de kaleme aldığı "Türk Dili ve Lehçelerinin Tarihi" adlı çalışmasında kitapların yakılması olayına yer vermiştir. Azerbaycanlı edebiyatçılardan ve 21 Azer Hareketinde faaliyet gösteren isimlerden birisi olan Baleş Azeroğlu da söz konusu olaya ilişkin olarak Azerbaycan Moallimi gazetesinin "Cenubdan Gelen Sesler" başlıklı yazısında yer vermiştir. Bu sayılan isimlerin dışında söz konusu olaya tanıklık eden çok sayıda insan Pehlevi döneminde sessizliğini korusalar da bu rejimin yıkılmasının ardından sessizliklerini bozarak bu olayın detaylarını açıklamaya başladılar. Bunlardan biri olan İran'ın hukuk profesörlerinden Mahmud Ahundi, İran'da yayımlanan hatıratında söz konusu olaya ilişkin şu bilgileri aktarmıştır: "Askerlerin Eher şehrine geldikleri günü çok iyi hatırlıyorum. Öğrencileri kendilerini karşılamaya davet etmişler ve her öğrenciden kitaplarını getirip bir törenle yakmalarını istemişlerdi. Ders kitaplarımı çok seviyordum ve onları yakmak istemiyordum. Bu nedenle törene katılmadım. O kitaplar hala kütüphanemin raflarında duruyor. Ne zaman fırsat bulsam açıp okuyorum ve okudukça gözlerimden yaş akıyor" (Rahmani Fer, <https://l24.im/qh0RDj>, Erişim Tarihi: 25.06.2026, Parviz, Hekmat, 2023: 58).

Bir başka hatıratıta ise söz konusu olay şu şekilde anlatılmaktadır: "On binlerce insan, Demokrat Fırkası ile iş birliği yapmak suçlamasıyla güney İran'a sürüldü. Çok sayıda insan zorla kurulan mahkemelerde ölüm cezasına ve ağır cezalara çarptırıldı. Birkaç hafta boyunca Tebriz'de bir darağacı kuruldu ve her sabah birkaç kurbanın cansız bedeni darağacına taşındı ve Azerbaycan dilindeki ders kitapları ayaklarının altında yakıldı" (Parviz, Hekmat, 2023: 59).

Baleş Azeroğlu ise kitapların yakılması hadisesine dair şu bilgileri aktarmıştır: "1946 yılının sonlarıydı. Tebriz'deki kitapların yakılması eylemine herkesin davet edildiğine dair bir haber yayıldı. Devlet yetkilileri ve istihbarat ajanları okullara, dükkanlara ve hatta evlere baskın düzenleyerek, Pişeveri döneminde yayınlanan süreli yayınları ve kitapları topladılar ve şehrin çeşitli meydanlarında ateş yaktılar. Tebriz'de sıradan bir kış günüydü, karlı bir Cuma. Silahlı muhafızlar, kimsenin ateşlere dokunmamasını sağlamak için sabahtan beri yüksek ateşlerin etrafında devriye geziyorlardı. Kitap yakma töreni öğleden sonra başladı. Azerbaycan Milli Hükümeti'nin yadigarı olan ve yerel dilde yazılmış kitapların yakılmasını izlemek için üst düzey devlet ve askeri temsilciler de geldi. Şenlik ateşlerinin yakınında çok sayıda asker, polis ve jandarma da vardı. Valinin, kitap yakma törenine daha fazla insanın katılması için töreni Cuma

gününe planlama "öngörüsü" ters tepti. Tebriz halkı, cuma günü olduğu bahanesiyle evlerinden çıkmadı. Dükkanlar kapalıydı, sokaklar ve ara sokaklar bomboştu. Birkaç kraliyetçi ve ikiyüzlü dışında, o gün şenlik ateşlerinin etrafında resmi hükümet yetkililerinden başka kimse yoktu. Bunu sezen yetkililer, tereddüt etmeden emri yerine getirdiler ve şenlik ateşlerini yaktılar. Bir ulusun entelektüel dünyasının kalıntıları ateşe verildi. Alevler kitapları yakıp kavururken, birçok dâhinin, düşünürün ve sanat kahramanının resimleri ateşin içinden cellatlara öfke ve nefretle bakıyor gibiydi. Zaman zaman, güçlü rüzgâr yanmış ve kararmış sayfaları ateşe doğru savuruyor ve yakındaki ağaçların çıplak dallarına yapıştırarak tuhaf bir görüntü oluşturmuyordu. Uzaktan bakıldığında, çevredeki dallardan küçük, siyah bayraklar sarkıyormuş gibi görünüyordu. Ateşler yakılır yakılmaz, Vali Tahran'a, Azerbaycan Milli Hükümetinin kalıntılarının yok edildiğini telgrafla bildirdi. Ancak vali, İran diktatörlerinin Güney Azerbaycan halkının dilini ve kültürünü yok etme yönündeki sayısız girişiminin başarısız olduğu gibi kitapları yakma ve yok etme girişiminin de barbarlıktan başka bir şey olmadığını bilmiyordu. Vali, sonsuz baskı ve yoksunluğa maruz kalmış, ancak asla boyun eğmemiş, kimliklerini ve ulusal gururlarını asla çiğnememiş, ulusal varlıklarını cesurca ve onurlu bir şekilde korumuş bir halkı kolayca susturmanın veya diz çöktürmenin imkânsız olduğunu bilmiyordu. Onların kültürü ve edebiyatı ateş yakılarak yok edilemez (Azeroğlu,1982: 4).

Yine İran Azerbaycan'ının tanınmış yazarlarından Samed Behrengi'nin ağabeyi Esed Behrengi de söz konusu hadiseyi şu şekilde aktarmaktadır: "O gün okul müdürü Farsça şunları söyledi; Çocuklar Pişeveri kaçtı ve yenildi, isyan sona erdi. O mesleğini bırakıp dilini de yanında götürdü. Şimdi hep birlikte onun eserlerini yok edeceğiz. Sıraya girdik ve Mirza Hüseyin Vaaz Sokağına gittik. Lilova meydanında bir ateş yakılmıştı ve diğer çocuklar da gelmişti. Kitapları teker teker ateşe attık ve müdür kitabını ateşe atan her çocuğa şeker verdi. Okul müdürü kimsenin kitaplarını saklamaması konusunda dikkatli davranıyordu. Ben de kitabımı ateşe verdim. Kitap yakma töreni sona erdi. Eve gittiğimde babam çok kızgındı ve kitabın ne günah işlediğini merak ediyordu. Tahran gazeteleri bu olayı kısa ve çarpıtılmış şekilde aktarıyordu. (Rahmani Fer, <https://124.im/qh0RDj>, Erişim Tarihi: 25.06.2026). Gerçekten de örneğin Ettelaat gazetesi söz konusu olayı "Türk Dilinde Kitaplar yakıldı" şeklinde başlıkla yayımlamış ve Pişeveri hükümetinin devrilmesinden dolayı Azerbaycan halkının mutluluk duyduğuna dair anlatılara yer vermiştir. (Ruzname-yi Ettelaat, 27 Azer 1325) Öte yandan gazetenin bu haberi kitap yakma hadisesini teyit etmesi bakımından da oldukça önemlidir.

Yine dönemin bir başka gazetesi olan Ateş, Türkçe kitaplarının yakılmasından duyduğu sevinci gizlememiş ve söz konusu olayı "Tebrizli öğrenciler, belediye binasının önündeki meydana çok sayıda vatandaşın katılımıyla bir kutlama düzenlediler" (Ruznameyi Ateş, 27 Azer 1325) şeklinde aktarmıştır.

Dönemin tanıklarından Seyyid Said Sadri, Miyane şehrinde Türkçe kitapların yakılması hadisesiyle ilgili şunları aktarmıştır: "İlkokul birinci sınıfımız Demokrat Fırkası hareketine denk geldi. Kitaplarımız Türkçe idi, öğretmen Türkçe ders veriyordu. Sanırım Aralık 1946'ydı ve bir gün okul müdürü Mehdizade bize tüm kitaplarımızı okula getirmemizi söyledi. Bir yığın kitap toplandı ve hepsini yaktılar. Çocukluk dünyamızda ateşle oynamaktan mutluyduk ve bir daha asla ödev yapmak zorunda kalmayacağımızı düşünmüştük (Sadri, 2012).

Önde gelen Azerbaycanlı Türkologlardan Cevad Heyet² (1925-2014) "Türk Dili ve Lehçelerinin Tarihi" isimli çalışmasında Azerbaycan'da yaşanan kitap yazma hadisesine şöyle yer vermiştir. "Şah'ın ordusu Tebriz'e girdi. Binlerce Azerbaycanlı öldürüldü, birçoğu tutuklandı ve sürgüne gönderildi. Merkezi Hükümet okul ders kitaplarını toplattı ve yaktı. Türkçe yayınlar yasaklandı. Ancak tüm medya bu eylemler karşısında sessiz kaldı. İçerik açısından, yakılan kitaplar dine, vatansever duygulara veya İran yanlısı fikirlere karşı yöneltilmiş bir içeriğe sahip değildi. O zamanlar hiçbir hükümet veya kuruluş bu kitapların yakılmasına itiraz etmedi. Dünyanın kültür kuruluşları bile sessiz kaldı. Azerbaycan halkı her yönden (sağdan ve soldan) saldırıya uğradı. Azerbaycan halkı "yanıyordu" ve katlanmaktan başka çaresi yoktu" (Heyet, 2011: 318-320).

Kitapların yakılması olayı Sovyet Azerbaycan'ının milli şairi Samed Vurgun tarafından da tepkiyle karşılanmıştır. Vurgun, Paris Barış Konferansı'na hitaben yazdığı "Yandırılan Kitaplar" adlı şiirini Azerbaycan'ın güneyinde yaşanan "kitap soykırımına" ithaf ettiğinde, dünyanın "güç merkezleri" sınırları bölmekle meşguldü:

Cellad! Senin kalak-kalak yandırdığın kitablar
Min kamalın şöhetidir, min üreyin arzusu...
Biz köçürük bu dünyadan, onlar kalır yadigar,
Her vereke nekş olunmuş neçe insan duygusu;
Min kamalın şöhetidir, min üreyin arzusu... ..
Söylə, senmi hor bakırsan benim şeir dilime?
Koca Şerqin şöhetidir
Füzulinin gezeli!
Senmi "türkeher" deyirsən ulusuma, elime?
Dahilere süd vermişdir Azerbaycan gözeli...
Koca Şerkin şöhetidir Füzulinin gezeli! ...
Ezəl başdan düşmənimdir üzü murdar karanlık,
Her torpağın öz eşqi var, her milletin öz adı.
Kainata deyişmerem şöhetimi bir anlık,
Menem Odlar ölkəsinin güneş donlu övladı!..
Her torpağın öz eşki var, her milletin öz adı! (Heyet, 2011: 319).

Yine Süleyman Rüstəm tarafından kaleme alınan "Zindan Görürem" adlı şiirin konusu da kitap yakılma olayı ile ilgilidir.

"Bakarak men o taya tinbaşı zindan görürem,
Zülmə, işgəncəyə məruz sayı yok can görürem.
Kara bir perde çekib gözlərə əmmaməlilər.
Başkesenlerde ne geyret, ne de vicdan görürem,
Eşki zindanda yatan sevgili tebrizli kızı gözleri nemli,
yene zülfü perişan görürem
Car çekir gördüyünü ellere gem yüklü bahar,

² Cevad Heyet, Musaddık'a yönelik darbenin ardından Muhammed Rıza'nın daha da güçlendiğini ve Azerbaycan Türkçesiyle konuşanların Komünistlikle itham edildiğini ve işkenceye maruz kaldığını ve Pehlevi hakimiyetinin son yıllarında Türkçe neşriyatın önüne geçildiğini de kaydetmektedir. Ancak buna rağmen Azerbaycan Türkçesiyle meşgul olan yazar ve şairlerin gizlice bu dilde yazıp bastıklarını da belirtmiştir (Heyet: 2011: 320).

Şehli yok, gülleri al kanlı gülüstan görürem.
Yandırırılar yine de şerimi, mektublarımı,
Bağlayıbdır yolu düşmen kimi hicran görürem.
Zülme karşı bu çetin cebhede men tek deyilem.
Orda çok eşki Süleymanlı Süleyman görürem!" (Rüstem, 2005: 198)

Yine bu olay Ali Tude tarafından kaleme alınan "Kitab tongalı" adlı şiire de konu olmuştur.

Şehrin içinde daşlı bir meydan.
Yanır ortalıkda kitab tongalı.
Kenarda dayanan neçe yüz insan
Alova bakdıkça gözü karalır!
Valise danışır yad bir konakla...
Konak eyneklidir. Bilinmir feket
Dehşetli yangına ele marakla
O temaşa edir, yoksa nezaret?
Koy yansın!
Kül olsun!
Bizimdir dünya!
Deye lovgalanır hele ağlar.
Yanan kitablarla bir yerde güya.
İnkilabları da yandırmak olar.
Ah, öz dilimizde yaranıb kalan
Şeirler, nağmeler, destanlar yanır.
Sanki tek kağızlar deyil kül olan
Arzular, ilhamlar, vicdanlar yanır.
Bak Möcüz alovlar içinden kalkır
Sarı ebasına bürünen teki
Gah şeir okuyur, gah da ki bakır
Kızıl bir kürsüde görünen teki. (Ali Tude, 2014: 141-145).

Kitapların dışında matbaalara yönelik de girişimlerde bulunan Merkezi Hükümet Erdebil'de Cevdet matbaasını talan etmiş ve yakmıştır (Alizadeh, 2017: 290, Kazimi, 2023: 36-37) Nihai olarak Türkçe kitap yakma hadisesi günlerce sürmüş olup Türkçe "Anadili" adlı ders kitabı ve çok sayıda Azerbaycan'ın sözlü edebiyatı ve çocuk şiirleri içerikli kitaplar Merkezi Hükümet yetkilileri tarafından ateşe verildi (Rahmani, <https://sapidadam.com/posts/jahan/10594>). İran'daki Pehlevi rejiminin kitap soykırımından 35 yıl sonra, ortaokulların ilk beş sınıfında ders vermek için basılan "Anadil" kitapları, Tahran'da tanınmış bir edebiyatçı olan Mammadali Farzana tarafından yeniden basılmıştır. Ancak bu kitabın eğitim kurumlarında ders kitabı olmasına izin verilmemiştir (Parviz, Hekmat, 2023: 59).

4. SONUÇ

Rıza Şah Pehlevi dönemindeki Fars milliyetçiliği eğilimine tepki olarak onun tahttan indirilmesinden sonra Pişeveri öncülüğünde İran Azerbaycan'ında Azerbaycan Milli Hükümeti kurulmuştur. Bu dönemde Azerbaycan Türkçesi resmi dil ilan edilmiş ve Türkçe kısa bir süre de olsa altın çağını yaşamıştır. Bu bağlamda söz konusu dönemde çok sayıda eser neşredilmiştir. Ancak bu hükümet uzun süreli bir ömre sahip olmamış ve kısa sürede ortadan kaldırılmıştır.

Pişeveri liderliğindeki yönetim ortadan kaldırıldıktan sonra bu dönemde kaleme alınan Türkçe eserler ve ders kitapları törenler eşliğinde ateşe verilmiştir. Bu kitap yakma hadisesi, Pehlevi rejiminin Türk kimliği ve Türkçeye olan tepkilerinin yansımasıdır. Bu durum milli hassasiyete sahip olan İran Türkleri üzerinde kimlik bilinçlerinin daha da alevlenmesine yol açmış ve yıllarca örtbas edilmeye çalışılan bu hadise bu rejim sona erdikten sonra dönemin tanıkları tarafından gün yüzüne çıkarılmıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Araştırmacının araştırma ile ilgili diğer kişi ve kurumlarla herhangi bir kişisel ve finansal çıkar çatışması yoktur.

YAZAR KATKISI

Bu çalışmanın planlanması, yürütülmesi ve yazılı hale getirilmesi yazar tarafından gerçekleştirilmiştir.

ETİK KURUL BEYANI

Bu araştırma yazılı belge ve eserler üzerinde gerçekleştirildiğinden etik kurul onayı gerektirmemektedir.

KAYNAKÇA

Ahmedi, H., & Yusufi, R. (2013). Islahat-ı Fırka-yı Demokrat-ı Azerbaycan ve esnad-ı bazyafte ittihad-ı Cemahir-i Şurevi. *Mütalaat-i Avrasya-yı Merkezi*, (1), 1-16.

Alizade, H. (2017). 21 Azer Soykırımı, (1946-1947-ci illerde Cenubi Azerbaycanda kütleli kırgınlar). Bakü.

Amiri, M. S. (2020). Azerbaijan Democratic Party: ups and downs (1945-1946). *Revista Humanidades*, 10 (1), 1-14.

Ardakani, M. A. (2010). Berresi-yi ilel-i peydayeş ve furupaşi Fırka-yı Demokrat-ı Azerbaycan. *Faslname-yi Tarih-i Revabit-ı Harici*, (44), 81-117.

Atabaki, T. (1993). *Azerbaycan der İran-ı muasır*. Çev. M. K. Eşrag, Tahran: Entişarat-ı Tus.

Azer, S. (1942). *İran Türkleri*. İstanbul.

Azeroğlu, B. (1982). Cenubdan Sesler-Yandırılan Kitablar. *Azerbaycan Moallimi*, 4.

Balayev, X. Cenubi Azerbaycan'da demokratik hareketin (1941-1946 ıncı iller) mağlubbiyeti siyasi ve geosiyasi sebebler. 312-331.

Behzadi, B. (2005). *Azerbaycan-ı demokrat, negah be Vageyi Salhayi 1324 ve 1325 Azerbaycan*.

Celep, M. (2023). İran İslam Cumhuriyeti'nin Komşularıyla Kültürel İlişkileri: Türkiye. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, (18), 412-419.

Celep, Z. N. (2021). Rıza Şah Pehlevi döneminde İran'da yaşayan Türk toplulukları. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hasanlı, C. (2010). Feraz ve furud Fırka-yı Demokrat-ı Azerbaycan, be rivayeti esnad-ı mehrmaneyi arşivhayi İttihad-ı Cemahir-i Şurevi. Çev. Mansur Hamami, Tahran: Ney Yayınları.

Heyet, C. (2011). Türk dili və lehcelerinin tarihi. Çev. Rıza Heyet, Bakü.

Hüseyn, A. (t.y.). *Hükümet-i milli-yi Azerbaycan murur-î ber revidadha-yi salha-yi 1324-1325 Azerbaycan ve neslkoşi 21 azer*. Yayıncı Bilgisi Yok.

İrdemusi, N. D. (2017). *Negah be zeban ve edebiyat-ı Türkiye der İran pişine ve caygah*. Tahran.

Kazimi, P. (2023). Kitab qenosidi və onun Diger Repressiya Formalarından Fergisi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10 (2), 32-42.

Kazimi, P. Kitaplar niyə yandırılır?

<https://azerbaycan-ruznamesi.org/2023/03/01/kitablar-niy%C9%99-yandirilir/>, Erişim Tarihi: 22.06. 2026.

Kesrevi, A. (2007). *Tarih-i hicdeh sale-yi Azerbaycan*.

Khandagh, N. (2009). The Democratic movement in Iran's Azerbaijan province in 20th century: a critical analysis. *Geopolitics Quarterly*, V (3), 106-133.

12 şehriver tarihçe-yi Nehzet-i Demokratik Azerbaycan. (1946). Babek Yayınları.

Ören, M. M. (1980). *İran'da hürriyet hareketleri*. Mars Matbaası.

Parviz, K. Hekmat, G. (2023). Why burn books? (a littler history of the book genocide). *POLITOLOGY*, 57-61.

Pişeveri, C. *Tarihçe-yi Hızbi Adalet, be nagl ez ruzname-yi Ajir, conbeş-i karger-i İran 3*.

Rahmani Fer, M. Enbuh ketabhayı Türki ki suzende şod. <https://l24.im/qh0RDj>, Erişim Tarihi: 25.06.2026.

Rahmani, B. Kitabsuzan der hükümet-i Muhammed Rıza Pehlevi ve Cumhuri İslam-i İran. <https://sapidadam.com/posts/jahan/10594>.

Raze, H. D., & Penah, E. R. (2012). Berresi-yi seyr-i teamol hızb-i Tudeh ve Fırka-yı Demokrat-ı Azerbaycan. *Motalaat-ı Tarih*, 37, 81-101.

Ruznameyi Ateş. 27 Azer 1325.

Ruznameyi Ettelaat. 27 Azer 1325.

Rüstem, S. (2005). *Seçilmiş eserleri*. Haz. Azad Rüstemzade, Bakü.

Sadri, S. S. (2012). Men kudeki ve ançe be çeşm didem. *Hoynegar*, (2).

Safari, H. (2025). The massacre and deportation committed by the pahlavi regime against Azerbaijani Turks (1946). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (1), 1010-1025.

Tude, E. (2014). *Cenub nağmeleri*. Bakü: Azərbaycan Neşriyyatı.

Valiyeva, M., İbrahimova, M., Şirinova, L., & Misirova, G. (Haz.). (2016). *Səməd Vurğun (Səməd Yusif oğlu Vəkilov) bibliografiya: Azərbaycan'ın görkemli şəhsiyyətləri*. M. F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası.

Velizade, İ., İbrahimpur, D., & Ahmedrash, R. (2019). Tebarşenasi hoviyyet-i kovmi Türk zebanan der dovre-yi Reza Şah. *Motalaa-yi Came'e Şenasi*, XII (42), 41-56.